

Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови

Мовна освіта в Україні передбачає вдосконалення технології навчального процесу, наближення його до вимог сучасного суспільства, яке потребує високоосвічених, інтелектуально розвинених і відданих своїй державі громадян, людей, що легко і вільно можуть спілкуватися між собою, утверджуючи статус української мови як рідної і державної. Досягти цього нинішня школа може за умов підвищення рівня викладання мови, розв'язання багатьох методичних проблем, пошуків нових підходів до навчання мови у школах усіх типів.

Однією з таких проблем є співвідношення теорії і практики — проблема, що давно хвилює як учених-методистів, так і вчителів, проблема, що потребує переосмислення і сучасного розв'язання. Йдеться не тільки про лінгвістичну теорію і практику та їх реалізацію на уроках української мови, але й про теоретичні положення сучасної методики як науки. Адаже більшість учителів розглядає цю проблему як співвідношення теоретичного матеріалу і практичної діяльності учнів на уроці. І тут ніхто не заперечує, що перевагу слід надавати практичній роботі, бо саме вона впливає на формування мовленнєвих умінь і навичок. Ці ідеї закладені у Концепціях мовної освіти в Україні, вони відбиті у чинних нині шкільних програмах і підручниках.

Однак виникає питання: а як здійснювати навчання рідної мови, щоб, спираючись на лінгвістичні знання, учні розвивали свої мовленнєві вміння і навички. Відповідь шукаємо наперед у досвіді кращих учителів. Це традиційний підхід до розв'язання нових методичних проблем. І такий досвід є, бо упродовж 80-х років, коли вдосконалювалися програми з української мови, створювалися комплекти підручників, ідея практичного спрямування у навчанні мови була провідною і реалізувалася блочним компонуванням теоретичного матеріалу, міжпредметним і внутрішньопредметним зв'язками, опорно-узагальнюючими таблицями в підручниках, матеріалами з розвитку зв'язного мовлення тощо. Автори підручників, учителі-новатори з'ясували принципи перебудови технології навчання мови у низці публікацій на сторінках часопису «Дивослово». І всі тоді розуміли, що йдеться не лише про нові підходи до навчання мови (комунікативно-діяльнісний, функціонально-стилістичний, проблемний, етнопедагогічний, українознавчий), а й удосконалення самої лінгводидактики як науки, що викликала до життя нові поняття, терміни, які потребують осмислення усім загалом учителів-словесників, а не лише вчителями-експериментаторами, вчителями-новаторами.

Теоретичні проблеми методики, як бачимо, мають важливе значення для вдосконалення процесу навчання рідної мови, визначення питомої ваги лінгвістичної теорії і мовленнєвої практики у розвитку особистості учня.

Для сучасного вчителя необхідним стає осмислення таких понять, як мовна і мовленнєва компетенція учнів, спілкування та його різновиди, комунікативна основа навчання мови та ін. Спробуємо з'ясувати сутність цих понять, що значною мірою визначають концептуальні засади навчання рідної мови.

Отже, у вжиток нашого професійного мовлення входять терміни, пов'язані з комунікативним аспектом навчання рідної мови. З'ясуємо їх докладніше. Відомо, що слово «компетенція» означає «добра обізнаність із чим-небудь» (СУМ, т. 4. с. 250). Учні, засвоюючи мовну систему, формують мовленнєві вміння і навички, набувають мовної і мовленнєвої компетенції.

Основною шкільного курсу української мови є мовознавча наука — досить розгалужена система знань про мову, її структуру, основні одиниці і способи поєднання цих одиниць у

тексті. Однак, виходячи із сучасних потреб мовної освіти, необхідно виділити й обґрунтувати такі поняття, як *мова, мовлення, функції мови, мовленнєва діяльність, літературна мова та її норми, особливості усного і писемного літературного мовлення*.

Глибоке вивчення рідної мови створює великі можливості для розвитку мислення учнів, формування їхнього світогляду. Засвоюючи лексичне багатство, граматичну будову і стилістичні можливості рідної мови, вони вчаться будувати усні й письмові висловлювання, користуватися мовою у будь-якій життєвій ситуації. Суттєвими для навчання української мови є такі її ознаки: мова — знакова система; у мовному знаці поєднуються ідеальна і матеріальна сторони; мова — явище поліфункціональне, і найголовніша її функція — комунікативна; мова функціонує у формі усного і писемного мовлення; мова — явище нормативне; значення мовних одиниць (слів) сприймається в тексті. Для організації навчання рідної мови важливим є розкриття сутності мови і мовлення. У лінгвістиці мова визначається як своєрідна знакова система, що забезпечує мислення людини, спілкування з іншими людьми, тобто служить засобом формування думок, сприймання навколишньої дійсності, обміну інформацією, вираження різноманітних почуттів. Мова існує в свідомості людей і реалізується в мовленні. Тому доля мови залежить від її носіїв. Ця теза особливо важлива у шкільному навчанні мови.

З матеріального боку у мові, що «живе» в мовленні, є звуки, які утворюють слова, — речення, текст. За звуковими комплексами стоїть величезний світ значень лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені духовні надбання народу, знання про світ та його структуру, взаємини між людьми в суспільстві тощо. Тут можна принагідно згадати слова В. фон Гумбольдта: «Мова народу — це його дух, і дух народу — це його мова». Формою існування мови, свідченням її життєздатності є мовлення. Це процес використання мови з метою спілкування. Мовлення — це мова «в роботі». Перестаючи бути засобом спілкування, мова стає мертвою.

Обслуговуючи суспільство, мова виконує ряд функцій, життєво необхідних для цього суспільства, окремих груп людей і кожної людини. Це функції спілкування, мислетворення, нагородження і збереження знань, пізнання дійсності тощо.

Для методики навчання рідної мови важливе врахування усіх її функцій. Однак починати слід з основних — мислетворчої, комунікативної, акумулятивної (нагородження і збереження), пізнавальної, а через них розкривати і такі функції, як інформативна, номінативна, експресивна тощо.

Щоб учні засвоїли мову як знакову систему, вони повинні навчитися співвідносити звукові мовні одиниці мови (звуки) із смисловими одиницями — морфемою, словом, словосполученням, реченням, які, в свою чергу, співвідносяться з реальністю (конкретними предметами, явищами тощо). Розуміння учнями суті мовних значень вимагає від них активної інтелектуальної роботи, певних розумових зусиль.

Для методики викладання рідної мови важливим є розрізнення лінгвістичних понять «мова-мовлення». Діти вивчають мову, тобто засвоюють відомості з фонетики, лексики, граматики, стилістики. Ці відомості складаються з лінгвістичних понять і правил. Отже, вивчення мови — це засвоєння основ лінгвістики — тієї сукупності мовних знань, які забезпечують формування мовленнєвих умінь і навичок, необхідних кожній людині упродовж усього життя.

У процесі вивчення мови учні набувають знань про саму мову, її граматичну структуру і словниковий склад, історію і закони її розвитку; отримують уявлення про роль мови в ментальності українського народу, в його суспільному житті,

у розвитку інтелекту людини тощо. Це і становить їхню мовну компетенцію.

Реалізація мови здійснюється у процесі мовлення, або мовленнєвої діяльності. Методисти визначають мовленнєву діяльність як «сукупність психофізичних дій організму людини, які спрямовуються на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній чи письмовій формі»¹. Мовленнєва діяльність ґрунтується на психічній діяльності людини, залежить від її інтелектуального та емоційного розвитку і спирається на мовні знання. Опанування мовленнєвої діяльності здійснюється у процесі навчання мови на комунікативній (мовленнєвій) основі, що включає слухання, говоріння, читання і письмо. Наслідком мовленнєвої діяльності є текст (висловлювання). Мовленнєва діяльність має бути покладена в основу вивчення мови. На думку авторів концепції мовної освіти в Україні, «метою навчання рідної мови в середній школі є формування особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами при сприйнятті (слуханні і читанні), створенні (говорінні і письмі) висловлювань у різних сферах мовлення, тобто в забезпеченні її всебічної мовленнєвої компетенції»².

Застосовуючи знання з мови, школярі розвивають навички використання мови під час спілкування в різних життєвих ситуаціях. Цей процес тісно пов'язаний із засвоєнням норм літературної мови і формуванням мовленнєвих умінь і навичок.

Мовленнєва компетенція учнів — поняття комплексне. Вона, спираючись на мовну компетенцію, включає систему мовленнєвих умінь (уміння вести діалог, сприймати, відтворювати і створювати усні і писемні монологічні і діалогічні висловлювання різних видів, типів, стилів і жанрів та ін.), що слугуватимуть учням для спілкування в різних життєвих ситуаціях. Мовленнєва компетенція кожної особистості виявляється у виробленні вмінь користуватися усною і писемною літературною мовою, багатством її виражальних засобів залежно від мети і завдань висловлювання та сфери суспільного життя.

Зважаючи, що роль української мови в нашому суспільстві значно зросла, мовна і мовленнєва компетенції учнів ґрунтуються на усвідомленні основної функції української мови — комунікативної, яка забезпечує мовленнєву діяльність її носіїв і впливає на їх духовний розвиток. Комунікація, або спілкування, людей відбувається, як уже зазначалося, у процесі мовленнєвої діяльності.

Проблема комунікативного підходу до навчання мови нова. Вона тісно пов'язана з практичною діяльністю, яка знайшла відображення у чинних програмах і підручниках з української мови. Однак більшість учителів і досі орієнтуються на засвоєння мови як системи, що об'єднує різні рівні і одиниці мови, вважають, що знання словникового складу, фонетичної і граматичної систем забезпечать належний рівень мовленнєвих умінь і навичок. Як наслідок, більшість випускників середніх шкіл виявляють низький рівень мовленнєвої культури і невміння спілкуватися у різних життєвих ситуаціях.

Як змінити ситуацію, щоб практична спрямованість у навчанні рідної мови забезпечила формування мовної особистості? Відповідь на це запитання треба шукати в методиці навчання мови. Необхідно створити на уроці умови для саїдомо-практичної мовленнєвої діяльності і залучити до неї учнів. Отже, потрібно комунікативне спрямування навчального процесу, тобто така організація навчання мови, яка б забезпечила активну мовленнєву діяльність школярів, викликала в них бажання висловлюватися, взаємодіяти із співрозмовником (слухачем, читачем), а головне, усвідомлення, що мова — засіб спілкування і пізнання, який супроводжує людину протягом усього життя. Враховуючи, що рівень комунікативних умінь у більшості пересічних громадян нашої держави досить низький, сучасний учитель повинен в основу навчання спілкування покласти навчання діяльності спілкування, щоб процес засвоєння мовного матеріалу і мовленнєва діяльність учнів поєднувалися з перевагою мовленнєвої практики. При цьому необхідно пам'ятати, що

спілкування не зводиться тільки до використання мовного матеріалу: адже мовний матеріал є лише формою вираження думки. Організація мовленнєвої практики, таким чином, має виходити не з мовної системи, а із процесу спілкування. Цю думку підтверджують міркування вчених про те, що сама мова є процесом мовної діяльності (О. О. Потебня), а мовлення стосується всієї мовної діяльності членів суспільства (О. С. Мельничук)³.

Розглянемо приклад, що ілюструє існуючу практику навчання мови, тобто вихідним у навчанні є мова, а діяльність спілкування посідає другорядне місце. Після пояснення граматичної теми «Часи дієслова» вчитель дає школярам завдання: складіть оповідання «Пори року в Україні», використовуючи в ньому по можливості якомога більше дієслів, що позначаютьплинність часу і зміни природи. Учні, виконуючи вправу, складають твір, але при цьому виходять з граматичного завдання, а не з необхідності опису реальних природних явищ, характерних для України, і не з потреби розповісти про це один одному, виявляючи індивідуальні здібності до спостереження й опису природи рідного краю. Такі завдання забезпечують засвоєння окремих граматичних тем, але не формують у дитини розуміння, що мова — засіб спілкування та пізнання, нею люди користуються з потреби передати один одному інформацію. Організація навчального процесу будується таким чином, що учні займаються навчально-мовленнєвою практикою з метою теоретичного і практичного засвоєння фактів мови, тобто засобів спілкування.

Комунікативний підхід до навчання мови передбачає врахування: 1) потреби у спілкуванні; 2) мотивів акту спілкування; 3) умов, за яких здійснюється спілкування. Спілкуватися діти вчать у процесі розв'язання комунікативних завдань, спрямованих на формування вмінь визначати потреби спілкування, виступати у ролі мовця і співрозмовника, сприймати почуте і прочитане, створювати усні і письмові висловлювання відповідно до потреб спілкування.

Для вчителя важливо розібратися в поняттях «навчально-мовленнєві» і «комунікативні завдання». Перший тип завдань є різновидом тренувальних вправ, що передбачають засвоєння мовних засобів, з допомогою яких відбувається спілкування. Вони є своєрідним підготовчим етапом до виконання комунікативних завдань, які забезпечують формування мовленнєвої компетенції учнів.

Отже, сутність комунікативного спрямування виявляється у навчанні школярів розв'язувати комунікативні завдання з метою оволодіння високим рівнем спілкування рідною мовою. Виходячи з основної мети навчання рідної мови, головна увага має бути приділена всебічному мовленнєвому розвитку учнів. Цьому й підпорядковується розв'язання комунікативних завдань, тобто скоригованій взаємодії вчителя й учнів, спрямованій на формування мовленнєвих умінь і навичок.

Для вчителя важливо усвідомити, що успішне розв'язання комунікативних завдань залежить від розуміння учнями спілкування як засобу вираження основної функції мови. Досягти цього можна тоді, коли змінити підходи до навчання мови: дітей треба навчити не тільки мовних засобів для отримання і передачі інформації, а й самого процесу одержання і передачі інформації, бо це кінцева мета навчання мови в середній школі, на що й орієнтують концепції мовної освіти, проект Державного стандарту з української мови і чинні програми. При цьому слід пам'ятати, що обмін інформацією становить змістову сторону мовленнєвої діяльності, а користування лексикою і граматиною під час такого обміну — її формальну сторону. Отже, навчання спілкуватися рідною мовою включає змістову і формальну сторони мовленнєвої діяльності. Враховуючи, що за законом діалектики зміст і форма взаємопов'язані, можна стверджувати: основною метою мовної освіти повинно бути навчання легко і вільно спілкуватися рідною (державною) мовою, яка містить у собі навчання мови як засобу спілкування і пізнання.

Для розуміння суті спілкування як поняття необхідно дати відповіді на такі три запитання: чому я вступаю в спілкування? З ким я спілкуюся? Як я буду спілкуватися? Відповідь на перше запитання розкриває причину потреби у спілкуванні: 1) проінформувати співрозмовника (читача), висловити своє ставлення до цього; 2) щось довести слухачеві, співрозмовнику, читачеві, у чомусь їх переконати; 3) з'ясувати ставлення іншої людини-автора письмового тексту чи співрозмовника — до певних питань, проблем тощо. Ці потреби, або цільові настанови, спричинені самим життям, і тому вони екстралінгвістичні (позамовні).

Розкриваючи зміст другого запитання, відзначимо, що вибір адресата спілкування залежить від мовця. Саме він визначає, ким має бути його співрозмовник — конкретна людина — носій певної ролі чи група людей, до яких може звернутися мовець в усній або письмовій формі. Дітей треба вчити спілкуватися з різними адресатами, а не тільки з учителями. Адже їх спілкування з учителем зводиться, як правило, до лінгвістичної мети навчання, реальне ж спілкування має позамовну мету — життєву ситуацію.

Відповідь на третє запитання: *як я буду спілкуватися з адресатом мовлення?* містить кілька аргументів. По-перше, це залежить від того, хто є співрозмовником (окрема людина — батько, брат, учитель, однокласник, група людей — класні збори, урок). По-друге, мовець обов'язково мусить урахувати мету спілкування, відповідно до якої добирається зміст і форма висловлювання. Як бачимо, у спілкуванні необхідно враховувати адресата мовлення. Чому? Основна мета спілкування — вплив на співрозмовника. Щоб впливати на співрозмовника, треба вступати з ним у контакт, тобто взаємодіяти. Вплив одного співрозмовника на іншого (інших) є складовою частиною їх взаємодії. Спілкування передбачає відповідні цільові настанови, які визначає для себе кожний мовець, розпочинаючи мовленнєвий акт.

Для того, щоб навчити дітей мовленнєвої взаємодії з різними адресатами, треба чітко уявляти, що є цікавим, цінним для різних вікових груп, міських і сільських дітей тощо. Адже відомо, що вони насамперед виражають своє ставлення до того, що їх цікавить. Абстрактні теми бесід, які прямо не стосуються дитини, не містять проблемних ситуацій, виконання вправ, що складаються з окремих речень, не сприяють формуванню вмінь спілкуватися. Діти будуть виконувати лише вимоги вчителя. Отже, навчальний матеріал і цільові настанови необхідно добирати з урахуванням ціннісних орієнтацій учнів. Тільки тоді смисловий зміст і мовне наповнення навчальних текстів, конструювання власних висловлювань будуть цілеспрямованими, а засвоєння мови і формування мовленнєвих умінь і навичок будуть здійснюватися через реалізацію цікавих для учнів цільових настанов.

Саме тому комунікативна спрямованість навчання мови вимагає певної перебудови навчального процесу, зокрема змісту і структури уроків та системи роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів. Цей процес передбачає вдосконалення комунікативних умінь і навичок на основі врахування принципу наступності і перспективності у навчанні рідної мови, що забезпечить безперервне формування мовної і мовленнєвої компетенції учнів.

Література:

1. Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило П. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. — К.: Вища школа, 1989. — С. 38
2. Біляєв О.М., Скуратівський Л.В., Симоненкова Л.М., Шелехова Г.Т. Концепція навчання державної мови в школах України // Дієслово. — 1996, №1. — С. 16-17.
3. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1994 — №2 — 3. — С. 3-19.

Марія Пентилюк
м. Херсон

Мовна здатність та принципи, зміст і логіка навчання мови

У попередній статті ми визначилися, що навчання мови має бути спрямованим на розвиток мовної здатності (далі — МЗ). Наша визначеність містила 4 основні позиції:

- маємо розглядати розвиток не як процес накопичення якостей, а як збільшення функціональних можливостей системи;
- основою розвитку мовлення вважаймо МЗ, виформувану в онтогенезі;
- розвиваючим навчання мови буде лише тоді, коли своїм характером стимулюватиме процес розвитку МЗ;
- у полі зору лінгводидактики має перебувати не заключна ланка комунікації — зовнішнє висловлення, а весь процес породження цього висловлення.

Звичайно, таким чином ми визначили лише найзагальніше співвідношення між навчанням мови і МЗ, здійснили своєрідну «базову прив'язку», власне методичну суть якої треба конкретизувати далі.

Насамперед нас цікавитимуть ті особливості МЗ, які визначатимуть принципи навчальної діяльності, зміст і логіку навчального процесу взагалі.

Отже, **мовна здатність** — це функціональна система елементів і правил їх вибору, яка перебуває в постійному розвитку. Перше, що ми вже встановили і що може мати безпосередній вихід на принципові начала навчального процесу, — це те, що МЗ постає в процесі породження мовлення. Звідси — одна з головних установок, на які має опертися

лінгводидактика: у навчальному процесі для ефективного розвитку МЗ постійно повинно бути представлено мовлення як повноцінне середовище. Це середовище треба відповідним чином організувати, щоб воно:

- представляло кращі мовленнєві взірці;
- якимось чином інтегрувало, зводило в певну цілісність набуті учнями знання (можливо, навіть увесь життєвий досвід дитини, а не лише опрацьований на різних уроках матеріал);
- орієнтувало як на певні «зони актуального розвитку» (термін Л. С. Виготського) на ті функціональні особливості МЗ, опанування якими буде передумовою і запорукою розвитку;
- постійно несло в собі якусь найзагальнішу «матрицю» породження висловлення, з якою можна було б працювати комплексно.

По суті пропонувані новою програмою комунікативно-діяльнісний та культурологічний принципи лінгводидактики якраз і зорієнтовані на означений нами вище підхід щодо мовлення як середовища становлення МЗ. Подальшої деталізації потребують лише зміст, прийоми і методи, через які ці принципи реалізуватимуться.

Друга особливість становлення МЗ в онтогенезі — те, що це процес абсолютну творчий, тому має сформований механізм саморозвитку (власне, він не в процесі, не в МЗ, а в особистості, освоєних нею загальних закономірностях діяльності). Корені його десь глибоко в першому досвіді